

Grieken in Egypte

Het Nijlmozaïek van Palestrina

PAUL MEYBOOM

Al in de archaische periode bestonden er betrekkingen tussen Grieken en Egypte. Hoewel Homerus' bekende verwijzing naar het Egyptische Thebe waarschijnlijk een latere interpolatie is, bestond er in de 7de eeuw al een Griekse handelsnederzetting in Naukratis in de Delta; verder speelde de Egyptische beeldhouwkunst een essentiële rol in het ontstaan van het Griekse *kouros* beeld; in Athene komen we Amasis (een bekende pottenbakker en/of schilder) tegen die gezien zijn naam waarschijnlijk van Egyptische herkomst was, en rond het midden van de 5de eeuw v.C. schreef Herodotus het verslag van zijn reis door Egypte (Boek 3).

Deze contacten werden veel intensiever door de verovering van Egypte door Alexander de Grote waarna een Griekse dynastie, die der Ptolemeën, de functie van de oude farao's overnam. Grieken werden hoge bestuursambtenaren in de nieuwe hoofdstad Alexandrië en een groot aantal voormalige Griekse soldaten vestigde zich in de steden en het platteland van de Delta. In de loop van de volgende eeuwen zouden deze nieuwkomers zich geleidelijk met de autochtone Egyptische bevolking vermengen.

Afbeeldingen van deze gemengde bevolking zijn schaars. Een vroeg voorbeeld is het graf van de hoge Egyptische ambtenaar Petosiris te Hermoupolis uit omstreeks 300 v.C. Op de traditionele Egyptische reliëfs die de muren sieren verschijnen tussen de Egyptische figuren ook op realistische wijze weergegeven Grieken. Een ander interessant voorbeeld vinden we op een onverwachte plaats, namelijk in de oude handelsstad Praeneste, thans Palestrina geheten, dat ongeveer 50 km ten oosten van Rome in de bergen ligt. In het *Museo Archeologico* aldaar, het voormalige Palazzo Barberini, is een groot Nijlmozaïek tentoongesteld, het Nijlmozaïek van Palestrina.¹

Dit beroemde mozaïek decoreerde oorspronkelijk de vloer van een semi-kunstmatige grot, een *nymphaeum*, gelegen aan een grote zaal, waarschijnlijk

---

¹ De hier besproken onderwerpen worden uitvoeriger behandeld in Meyboom (1995). Voor het graf van Petosiris, zie Lefebvre (1923-1924) en Cherpion e.a. (2007); voor het Marissa fries, zie Peters (1905) en Jacobson (2005). Tot eind maart 2011 is in het Allard Pierson Museum te Amsterdam de tentoonstelling *Alexander's erfenis: Grieken in Egypte* te zien.

Figuur 1. Het Nijlmozaïek van Palestrina, Palestrina, Museo Nazionale Archeologico, einde 2^e eeuw v.C. (foto M.v. Aerde).

de curia van de toenmalige stad. Hoewel het vroeger vaak ergens in de Romeinse keizertijd werd gedateerd omdat Egypte toen onder Romeinse heerschappij stond, wordt het tegenwoordig tegen het einde van de 2de eeuw v.C. gedateerd, dit op grond van overeenkomsten met contemporaine Pompejaanse mozaïeken. Het laatste kwart van de 2de eeuw v.C. was een bloeitijd voor Praeneste tengevolge van intensieve handel met het oostelijke Middellandse Zeegebied, o.a. met Alexandrië, zoals blijkt uit de architectonische verfraaiing van het centrum van de stad en de bouw van de, daarboven tegen de berghelling gelegen, monumentale tempel voor de stadsgodin Fortuna Primigenia. Het mozaïek geeft een uitgebreide weergave van de loop van de Nijl van de Soedan tot de Delta. Hierin zijn naast Egyptenaren ook een aanzienlijk aantal Grieken afgebeeld. Voor we deze nader gaan bekijken wil ik eerst even samenvatten wat er in het mozaïek is weergegeven om de context waarin deze Grieken voorkomen te begrijpen.

Het Nijlmozaïek is nu 4,30 m hoog en 5,85 m breed, maar oorspronkelijk was het een meter breder. Kort na de ontdekking omstreeks 1600 werden de beter bewaarde delen van het sterk gehavende mozaïek losgezaagd van de vloer en naar Rome gebracht voor restauratie, zonder dat men aantekeningen

maakte over hun oorspronkelijke positie. Pas zo'n veertig jaar later werden deze panelen teruggebracht en in de hal van het Barberini paleis weer aaneengevoegd en dat, bij gebrek aan informatie over de oorspronkelijke compositie, niet steeds op de juiste wijze. Bovendien moeten we rekening houden met verloren delen.

Desalniettemin lijkt het huidige mozaïek toch een goede indruk te geven van het oorspronkelijke. Zo is duidelijk herkenbaar dat het mozaïek inhoudelijk uit twee delen bestaat die overeenkomen met de boven- en de benedenhelft. De bovenhelft geeft een synoptische samenvatting van het land ten zuiden van de 1ste cataract bij Elephantine, het antieke Aethiopia, nu ruwweg de Soedan en niet te verwarren met het huidige Ethiopië, met een verrassend nauwkeurige weergave van elementen van de flora en fauna. Hiertoe behoren een aantal exotische wilde dieren die voor het eerst door Griekse ontdekkingsreizigers in de 3de eeuw v.C. werden waargenomen. Deze brachten ze naar Alexandrië waar ze werden ondergebracht in de koninklijke dierentuin, zoals bijvoorbeeld: de neushoorn, de giraffe, de python, verschillende apensoorten en, het eigenlijke doel van deze expedities, olifanten, die gezocht werden voor gebruik in de oorlogvoering (cf. Diod. III 36, 3). In het huidige mozaïek resteert van deze laatste dieren nu slechts een enkel fragment. De reden voor de aanwezigheid van deze weergave van Aethiopia in het mozaïek blijkt uit de benedenhelft die het geciviliseerde Egypte weergeeft tijdens de jaarlijkse Nijloverstroming. De Nijl en dus de overstroming werden geacht te ontstaan in Aethiopia. Tegen de achtergrond van het overstroomde land dat de aanblik biedt van eilanden met karakteristieke tempels en nederzettingen in een zee van water (cf. Herodotus 2, 97), zijn de bezigheden van de Egyptische bevolking tijdens deze feestelijke 'vakantieperiode' weergegeven zoals jagen, vissen, eten en drinken. Tussen deze genre scènes zijn rituelen afgebeeld die behoren bij het fenomeen van de Nijloverstroming. In de linker bovenhoek (d.w.z. van de benedenhelft) staat een hellenistisch tempeltje met ervoor een put. Dit is een nijlmeter waarin het stijgen van het Nijlwater gevolgd kon worden. We zien het stijgende water tegen de wand van de put spetteren. Ernaast staan enkele vrouwen die het stijgen van de Nijl lijken aan te kondigen. Wellicht is de put de beroemde nijlmeter van Assuan van waar Eratosthenes de omvang van de wereld berekende omdat tijdens het zomersolsticium de zon om 12 uur loodrecht boven de put stond en daar zodoende geen schaduw in wierp (zie Strabo 17, 1, 48; Lucanus 2, 587; Plinius NH 2, 183).

In de rechterbovenhoek bevindt zich een typisch Egyptische tempel die wellicht de beroemde Osiristempel van Canopus voorstelt, die nabij

Alexandrië lag. Tijdens de jaarlijkse Nijloverstroming, van midden juli tot en met september, vond in de tempels van het godenpaar Isis en Osiris een mysterie-ritueel plaats, namelijk dat van de Graan-Osiris. In een bekken, dat de vorm had van een mummie van Osiris en dat gevuld was met aarde, werden, door besproeiing met Nijlwater, graankorrels tot ontkieming gebracht. Dit stelde de herleving van Osiris en van de vegetatie voor tengevolge van de Nijloverstroming. In de Egyptische perceptie, althans in de Griekse interpretatie daarvan, was de herleving van de natuur het resultaat van de vereniging van Isis en Osiris, want Isis was het land Egypte en Osiris de Nijl (cf. Plut. De Is. et Os. 38). Na de herleving van Osiris werd zijn mummie bijgezet in zijn graf-tombe waar hij de heerser van het dodenrijk was. Onder de Egyptische tempel zien we de feestelijke processie met de sarcofaag van Osiris op weg naar zijn graf-tombe welke in een heilig bos met altijd-groene bomen lag, het Abaton. Voor het Abaton zien we een grote pergola of *exedra* waarvoor een groep soldaten bij een buffet is afgebeeld. Deze scène zullen we hieronder nader bekijken.

Welke Griekse elementen kunnen we nu in het Nijlmozaïek waarnemen? In de bovenhelft is hun aanwezigheid alleen op historische gronden aannemelijk want afbeeldingen van Griekse jagers zijn in het mozaïek, althans in de huidige vorm, niet bewaard. Afbeeldingen van Griekse jagers kennen we wel van een andere Aethiopische jachtscène, namelijk in een fries in een graf-tombe te Marissa (zuid Israël) uit omstreeks 200 v.C. Wel zien we in het Nijlmozaïek Soedanese jagers die de Grieken bij hun jachtexpedities assisteerden.

In de benedenhelft van het mozaïek is de aanwezigheid van Grieken veel duidelijker. In de eerste plaats vallen de typisch hellenistische kleine tempels met hun gebogen frontons op. Deze vorm is ontleend aan de oude Egyptische architectuur en werd populair in de hellenistische architectuur. Naast dit architectonische element zijn het vooral Griekse mannen en vrouwen die in deze Egyptische ambiance zijn afgebeeld. De vrouwen die bij de nijlmeter staan hebben een blanke huid en zijn gekleed in *chiton* en *himation*. Het zijn dus Griekse vrouwen en blijkbaar fungeren zij als priesteressen. Vrouwelijke priesteressen waren in de Ptolemäische tijd gebruikelijk geworden met name in de cultus van Isis. In de processie met de sarcofaag van Osiris zien we achter de typisch Egyptische priesters met hun kaalgeschoren hoofden en lange rond de borst gewonden gewaden, weer Griekse vrouwen. Zij zijn gekleed in een *himation* en feestelijk bekranst, en ze bespelen verschillende muziekinstrumenten. In de pergola op de voorgrond is een banket afgebeeld waaraan zowel mannen als vrouwen deelnemen. De vrouwen dragen *chitons* en *himations* die om de heupen zijn geslagen. De mannen hebben het bovenlijf ont-

bloot en dragen himations die over een schouder of rond de heupen zijn geslagen. Zowel de mannen als de vrouwen dragen een soort tulbanden rond het hoofd gewonden die bij feestelijke banketten werden gedragen. De feestelijke, ja zelfs losbandige sfeer die de overstromingsperiode kenmerkte, blijkt uit de wijze waarop sommige vrouwen en mannen een arm om elkaars schouders slaan, de afzakkende schouderbandjes van de chitons, de drinkbekers, en muziekinstrumenten, een dwarsfluit en een kleine driehoekige harp. Deze Grieken behoren blijkbaar tot een aanzienlijke stand. De gebaarde jagers die in de boot aan de linkerzijde op nijlpaarden jagen onderscheiden zich van de eenvoudige Egyptische boeren voornamelijk door hun wapens en hun fraaie boot. Waarschijnlijk zijn zij welvarende Griekse kolonisten, *klerouchen*. De arme Egyptische boeren en vissers dragen eenvoudige tunica's die maar over een schouder bevestigd werden, de *exomis*, de typische dracht voor arme mensen, of zijn zelfs geheel naakt.

De grootste groep niet-Egyptenaren, door hun wapenrustingen gekenmerkt als soldaten, bevindt zich voor de monumentale *exedra* aan de rechterkant.

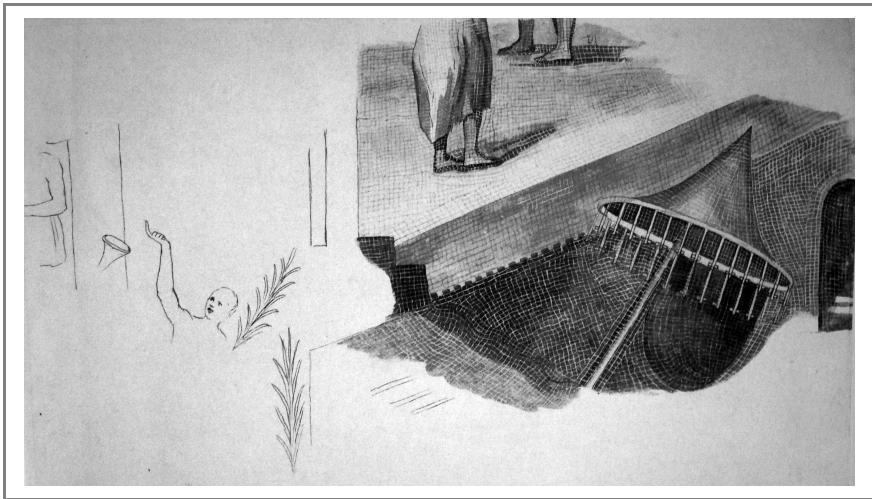
Figuur 2. Idem, detail, een bijeenkomst van militairen voorstellende (foto M.v. Aerde).

Links van hen staat een buffet waarop rhytons staan en ernaast een grote krater. De figuren die gewoonlijk de meeste aandacht kregen zijn de officier aan de rechterkant die een rhyton omhoog houdt en de in chiton en himation geklede vrouw rechts van hem die een palmtak draagt, symbool van de triomf van de Nijloverstroming, en hem een lepelvormig voorwerp aanreikt. Dit is een *kyathos* of *simpulum*, een voorwerp waarmee wijn uit een *krater* werd gescheppt om in de drinkbekers te schenken. Blijkbaar geeft zij hem hiermee een teken dat het drinkgelag kan beginnen. In de traditie van een Romeinse datering van het mozaïek heeft men deze militair wel willen identificeren met een Romeinse keizer zoals Augustus, Hadrianus of Caracalla, vergezeld van de praetoriaanse garde, bij gelegenheid van een bezoek aan Egypte. De wapenrustingen blijken daarmee echter niet te stroken. Sommige militairen dragen gekleurde leren of metalen kurassen en de van onderen rond afgesneden hellenistische *chlamys*. Vele militairen dragen een zogenaamde Thracische helm en laarzen van dierenvellen, *embades*, die eveneens van Thracische oorsprong zijn. De gewone soldaten dragen korte chitons en zijn gewapend met lange speren. Al deze elementen wijzen niet op Romeinse maar op hellenistische, en wel speciaal Macedonische, soldaten. De Ptolemeïsche lijfwacht droeg traditioneel nog de naam *Makedones*.

Cruciaal voor de interpretatie van deze scène is een fragment van het mozaïek dat verloren is gegaan maar dat we kennen van een oude aquarel.

Figuur 3. Idem, verloren detail met een parasol (Windsor Castle, drawing 19214).

Dit fragment bevond zich oorspronkelijk tussen de vrouw met de *simpulum* en de galei rechts van haar. Erop was een grote donkerrode parasol, versierd met gouden tressen, afgebeeld. Van de figuren die er onder waren geplaatst is helaas niets bewaard, hetgeen waarschijnlijk ook de reden is dat de restaurateur het niet heeft opgenomen, omdat hij niet wist wat hij eronder moest afbeelden. Een onderzoek naar het verschijnsel parasol in de antieke wereld levert het volgende op. Uiteraard was een parasol vooral een gebruiksvoorwerp voor vrouwen om hun blanke huid te beschermen tegen de zon en zo was het ook bij uitstek een attribuut van Aphrodite. Voor mannen gold het gebruik van een parasol als een blijk van een zekere verwijfdheid en zo was het ook een attribuut van Dionysus. Daarnaast was het een attribuut van oosterse vorsten, speciaal de Perzische koningen, en na Alexander's overname van het Perzische hofceremonieel verschijnt het ook als een attribuut van hellenistische vorsten.

Samenvattend, bij mensen kon een parasol een attribuut zijn van vrouwen en vorsten en bij goden een attribuut van Aphrodite en Dionysus. Deze mogelijkheden komen bij uitstek samen in het Ptolemëische koningspaar. Zoals in de Egyptische traditie de farao en zijn echtgenote beschouwd werden als incarnaties van Isis en Osiris werden zij door hun Griekse onderdanen geassimileerd met Aphrodite en Dionysus. Het lijkt daarom niet onaannemelijk dat het Ptolemëische vorstenpaar onder de parasol was afgebeeld. Vermoedelijk arriveerde het met de bedoeling aan het banket deel te nemen. Hun aanwezigheid bij de overstromingsrituelen en feesten was ook niet meer dan vanzelfsprekend. Als incarnaties van Isis en Osiris, als personificaties van Egypte en de Nijl, waren zij de hoofdrolspelers in het jaarlijkse evenement van de herleving van de natuur. Zeker één keer tijdens zijn regering reisde de farao met zijn echtgenote en een gevolg van hoge gasten, naar Assuan, Elephantine en Philae, om daar het begin van de Nijloverstroming bij te wonen. Daar sloten zij als Isis en Osiris een *hieros gamos* om de herleving van de natuur te bewerkstelligen. De rituelen werden gevolgd door een groots banket. Waarschijnlijk is het begin daarvan hier weergegeven en mogen we in de twee officieren hoge militairen herkennen, zoals de strateeg (de militaire gouverneur) van Opper-Egypte en die van het district. Een interessante *stèle* te Assuan vermeldt een verzoek van het locale priestercollege aan de farao om financiële steun in de hoge kosten die dergelijke voorname bezoeken voor hen meebrachten. In de context van het mozaïek lijkt het dus aannemelijk dat deze gebeurtenissen hier zijn weergegeven.

Deze moeten we ons overigens niet noodzakelijkerwijs in Assuan voorstellen. Dergelijke feesten speelden zich tijdens de periode van de overstro-

ming in heel Egypte af en de vorsten zullen de overstromingsfeesten meestal in Memphis, Alexandrië of Canopus hebben bijgewoond. Waarschijnlijk is de weergave in het mozaïek eerder symbolisch dan topografisch bedoeld, maar de Egyptische tempel zal voor de tijdgenoten wel een associatie met Canopus oproepen kunnen hebben.

Een zeer opvallend aspect van het mozaïek is de nauwkeurige weergave van de Soedanese planten en dieren, die in die tijd in het middellandse zeegebied nog nauwelijks bekend waren, en ook de verschillende rassen en klassen in de Egyptische bevolking, met hun religieuze bijzonderheden, hun behuizingen en hun levensomstandigheden. Enerzijds behoren deze realistische afbeeldingen tot een oude Egyptische traditie die we uit grafreliëfs en schilderijen kennen. In de Ptolemäische context mogen we deze belangstelling voor antropologie en natuurlijke historie, ook in verband brengen met de encyclopedische aristotelische wetenschappen die in het *Mouseion* en de bibliotheek van het koninklijk paleis te Alexandrië, beoefend werden. Het lijkt daarom niet onwaarschijnlijk dat dergelijke voorstellingen zalen en galerijen van dat complex decoreerden en dat het Nijlmozaïek, evenals het Marissa fries daar afspiegelingen van zijn. Dat fries is inderdaad onderdeel van een geschilderde wanddecoratie die een koninklijke zaal imiteert.

Rest nog de vraag waarom deze unieke weergave van het hellenistische Egypte in centraal Italië is terechtgekomen. De verklaring daarvan ligt in het, in de hellenistische wereld wijd verbreide verschijnsel van het syncretisme. In wezen is het Nijlmozaïek een weidse illustratie van de overvloed, de *truphè*, die Isis, uit haar hoorn des overvloeds, aan Egypte schenkt. In de hellenistische wereld werd Isis geassimileerd met Tychè, de meesteres van de wereld. Zo vinden we in inscripties op Delos, Isis-Tychè. In de Romeinse wereld werd de rol van Tychè gespeeld door Fortuna. Nu werd de Fortuna van Praeneste gekenmerkt door haar epitheton *Primigenia* omdat zij beschouwd werd als de ‘eerstgeboren’ dochter van Jupiter. En zo komen we haar in Delische inscripties weer tegen als Tychè Protogeneia en tenslotte zelfs als Isis Tychè Protogeneia. Hier wordt Isis dus rechtstreeks geassimileerd met de Fortuna van Praeneste. In deze assimilatie ligt ook de verklaring voor de aanwezigheid van het Nijlmozaïek in Praeneste. Deze weergave van de weldadige macht van Isis kon, op overdrachtelijke wijze, tevens geïnterpreteerd worden als een uitbeelding van de welvaart die haar stadsgodin aan Praeneste had geschonken.

Bibliografie

- Cherpion, N. e.a. 2007. *Le tombeau de Pétosiris à Touna el-Gèbel*. Cairo: Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Jacobson, D.M. 2005. *The Hellenistic Paintings of Marisa* (The Palestine Exploration Fund Annual VII). Leeds: Maney Publishing.
- Lefebvre, G. 1923-1924. *Le tombeau de Petosiris*. Paris: Le Caire – L'institut Français D'archéologie Orientale.
- Meyboom, P.G.P. 1995. *The Nile Mosaic of Palestrina. Early Evidence of Egyptian Religion in Italy*. Leiden: Brill.
- Peters, J.P. & H.Thiersch 1905. *Painted Tombs in the Necropolis of Marissa*. London: Committee of the Palestine Exploration Fund.